

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

JUDAIZANT BERBERS OF NORTH AFRICA /

הברברים המתיהדים באפריקה הצפונית

Author(s): ז. הירשברג and H. Z. Hirschberg

Source:

Zion /

ציון

Vol. / 1957), pp. 10-20 (תשי"ז חוברת)

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23549134>

Accessed: 27-06-2016 16:41 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון.

<http://www.jstor.org>

הברברים המתייהדים באפריקה הצפונית*

בין המלומדים העוסקים בחקר ההיסטוריה של אפריקה הצפונית בכלל ובקורות היהודים שבאיזור זה בפרט, רווחת הדעה, כי חלק ניכר של היהודים החיים כאן, עד כדי מחציתם או אפילו למעלה מזה, מוצאם מן הברברים, אדוני הארץ לפני הכיבוש הערבי. אלה הם צאצאי שבטים ברבריים, אשר ביניהם פשטו בתקופה הקדם-ערבית אמונות יהודיות וחלק מהם אף התייחד¹. השערה זו נתקבלה ומצאה לה מהלכים בין חוגים נרחבים, עד כי נטבעה מטבע: "יהודי ברברי", כלומר יהודי, שמוצאו הגזעי מן הברברים—שלא כמטבע "יהודי רוסי, אנגלי וכדו", שמובנה יהודי יליד אחת הארצות הללו. מן הראוי להתחקות אחרי שרשי השערה זו ולעמוד על מידת האמת שבה.

א.

מראש נציין, כי במקורות היהודיים החל מתחילת ימי הביניים ועד סוף המאה הט"ז לספה"נ לא נזכרים שבטים או קיבוצים מתייהדים אחרים באיזור זה. לעומת זאת שרדו ידיעות בחדדות בספרות הערבית, שנביא אותן כאן לפי סדר הזמנים. כידוע לא הגיעו אלינו—מאחר שלפי כל הסימנים בכלל לא היו קיימים—מקורות ברבריים היסטוריים קדומים, חוץ ממספר מועט של כתובות מהתקופה שלפני האיסלאם.

הראשון, המזכיר שבטים מתייהדים באפריקה בכלל, הוא אל-אדריסי, הגיאוגראף המפורסם יליד סבתה (Ceuta), שישב בחצרו של מלך סיקיליה במאה השתים-עשרה.

"מדרום לבריסא ארץ למלם; וביניהן [מרחק] עשרה ימים בקירוב. אנשי בריסא, סלא, תקרור וגאנה היו פושטים על ארץ למלם, שובים את תושביה, מוליכים אותם לארצם ומוכרים לסוחרים הבאים אליהם. אלה [הסוחרים] מוציאים אותם לשאר האזורים. אין בכל ארץ למלם אלא שתי ערים קטנות ככפרים. שם האחת מלל

* הרצאה בכנס עיון בהיסטוריה שערכה החברה ההיסטורית הישראלית בחוה"מ פסח תשי"ז בתל-אביב. היא מוגשת כאן כפי שהוקראה, כלומר הדיון מצטמצם לתקופה האיסלאמית בלבד. אי לזאת אין כאן מקום לדון במאמריהם של: פ. מונסו (Monceaux), REJ, מד, 1902, עמ' 1—28; מ. רחמות, MGWJ, נ, 1906, עמ' 22—58; מ. מיוס, REJ, צב—צד, 1932—1933; ועוד מאמרים אחרים, המבררים את בעיית המתייהדים בתקופה הקדם-איסלאמית, וכן דבריהם של ז'יסטר ושירר בספריהם.

1) עיין ר. באסה (Basset), Revue de l' Histoire des Religions, א, 1910, עמ' 325; ג. סלושץ, Travels in North Africa, פילאדלפיה 1927, עמ' 223—224 ועוד פעמים רבות; אסמאעיל חמאד (Hamet), Les Juifs du Nord de l' Afrique (Noms et Surnoms), פאריס 1929, [בתוך פירסומי Académie des Sciences coloniales כרך ז (8—1927)] עמ' 152 ואילך; א. פ. גוטייה (Gautier), Le Passé de l' Afrique du Nord, פאריס 1938, עמ' 225 ואילך, עמ' 270 ואילך; מ. סימון, Le Judaïsme berbère dans l' Afrique ancienne, Revue d' Histoire et de Philosophie Religieuses, כו, 1946, עמ' 138—139; א. שוראקי (Chouraqui), Les Juifs d'Afrique du Nord, פאריס 1952, עמ' 34, 50, גם 247, 288, הנ"ל, La condition juridique de l'Israélite marocain, פאריס 1950, עמ' 179, הערה 1.

ושם השנייה דו; [המרחק] בין שתי הערים הקטנות הללו ארבעה ימים. תושביהן — כפי שמוכרים אנשי אותה סביבה — יהודים, שגברו בתוכם הכפירה והבורות. כל אנשי ארץ למלם בהגיעם לבינה צורבים באש תווי קעקע בפניהם ובצדעיהם, והם סימן להם. ארצם ומושבותיהם על ואדי, המגיע עד לניל. לא נודע על יישובים דרומה לארץ למלם².

"אולם מה שנוגע לארץ קמנוריה שהזכרנוה, היו בה ערים ידועות וקרויות מפורסמות של הכושים. אבל בני זגאווה ובני למתונה של המדבר (הצחרה), השוכנים משני עבריה של אותה הארץ ערכו פלישות עליה, כלומר על ארץ קמנוריה, עד שהשמידו את רוב תושביה, הכריתו אותם ופיזרו את שורותיהם על פני הארץ. כפי שמשפריס הסוחרים טוענים אנשי קמנוריה, כי הם יהודים. באמונותיהם שורר בילבול; אין להם אמונות יציבות ומוסכמות. אין להם מלך ולא מלכות עליהם. הם נרדפים על ידי כל העדות השכנות להם והגובלות בארצם. (עמ' 30) בימים עברו היו לאנשי קמנוריה שתי ערים מיושבות, שם האחת קמנורי ושם השנייה נגירא³. שתי הערים הללו כללו עממים מן הקמנוריה ורבים אחרים. היו להם ראשים וזקנים, שהיו מנצחים על ענייניהם, שופטים אותם בפלילים ובענייני סכסוכיהם.

אלה [המוסדות] נכחדו ברבות הימים וגברו המחלוקות והפשיטות מכל הצדדים, עד ששועבדו בארצם וברחו ממנה. הם חיפשו מחסה בהרים והתפזרו במדבר (הצחרה) בקבלם על עצמם את חסותם של שכניהם ובהסתתרותם תחת כנפיהם. ולא נשאר מבני קמנוריה אלא מת-מעט, מפוזרים באותו המדבר (הצחרה) ובקרב החוף. מחייתם על החלב והדגים והם אומללים בשל יגיע הפרנסה ומצוקת התנאים. עד עתה הם נודדים בארצות אלה בהסכמת שכניהם ומבלים את ימיהם בשלום.

בין ארץ קמנוריה, סלא ותקרור דרכים, שרישומיהם לא ידועים, והולכי הנתיות

מעטים⁴.

לכאורה נראה כי בשני המקומות מדובר לא על ברברים, אלא על בני גזעים אחרים. הכוונה אולי לשבטים ניגראידיים, סודאניים, ייתכן אפילו חבשים (פאלאשה?), שישבו אז בסודאן ובאפריקה המרכזית⁵. להלן ניווכח כי על אף כל העירפול שבידיעות אלה נודעת להן חשיבות מסוימת לענייננו.

(2) הוצ' ר. דווי ר-מ. י. די הויה (Goeje), Description de l' Afrique et de l' Espagne par Edrísí, ליידין 1866, עמ' 4. מפת ארץ הברברים בתקופה ההיא, כפי שפירסמה באחרונה א. גרנייה (Guernier) ב- La Berbérie, l' Islam et la France, פאריס 1950, א' 288—289 מלאה שיבושים, אבל אין כאן המקום לעמוד עליהם.

(3) האם יש כאן זכר לנהר ניגר? גירסה אחרת קוראת כאן בגיריה.

(4) אדריסי, כנ"ל, עמ' 29—30.

(5) הכוונה לאותם השבטים, שנתנו את שמם לגאנה, המדינה החדשה, שעל עצמאותה הוכרו במאריס 1957. אולי לא למותר להזכיר, כי המצרים טוענים שיוצרי המדינה בחוף הזהב נטלו להם את השם שלא בצדק, בעוד שאלה טוענים, כי מוצאם מהשבטים, שישבו לפנים בגאנה.

אבן אבי זרע, מחבר ההיסטוריה של שליטי המגרב עד זמנו (מחצית המאה הארבע-עשרה לסה"נ) מספר, כי בימיו של אדריס, מייסדה של פאס (סוף המאה השמינית לסה"נ), חיו במקום זה שני שבטים מבני הזנאתה הברבריים, מהם שהאמינו באיסלאם, ומהם שהיו נוצרים, יהודים או פאגאנים לפי דתם.⁶

במקום אחד מזכיר סופר זה דרך אגב, כי בקרב שבטי הסודאן המערבי, בסביבות העיר תאפלאטין, גרו במאה העשירית לסה"נ ערבים, שהאמינו בדת היהודית. בקרבם גרו ברברים משבט הצנהאג'ה.⁷

גם מקור זה אינו מעשיר את ידיעותנו.

סוף דבר מסתמכים כל המלומדים המודרניים בדברם על המתיהידים הברבריים סמוך לפני הכיבוש האיסלאמי ובתקופת התפשטות האיסלאם, על אבן ח'לדון, שהוא המקור הראשון במעלה לידיעת ההיסטוריה הברברית בתקופה הקדם-איסלאמית — אף-על-פי שמלומד זה חי כשבע מאות שנה לאחר מסעות הכיבושים הערביים בצפון אפריקה. והרי דבריו:

"וכן ייתכן, שאחדים מבין [שבטי] הברברים הללו האמינו בדת היהודית, שקיבלו אותה מבני ישראל בזמן התרחבות ממלכתם לקרבת סוריה ושלטונם עליה.⁸ כן היו הג'ראוה, אנשי הרי אוראס, שבט הכאהנה, שנהרגה על ידי הערבים בראשית הכיבוש. וכן היו הנפוסה, מהברברים של אפריקה, ופ'נדלאוה ומדיונה ובהלוה וגיאטה ובני פאזאו, הברברים של המגרב הקיצוני, עד שמחה אדריס הגדול, שזרח במגרב, מבני חסן בן חסן, את כל שאריות הדתות והעדות, שהיו באזורו."⁹

בגלל הלשון הזהירה, שנוקט בה אבן ח'לדון בתיאור פרשת המתיהידים (וה"כאהנה" המתיהידת)¹⁰ יש להתייחס בכובד ראש לידיעה זו. המלומד סידר את דבריו לפי אזורים גיאוגרפיים:

(6) רוי' אל-קרטאס, מהדורת רבאט, א עמ' 38—39; בתרגומו של א. בומייה (Beumier), Roudh el-Kartas, פאריס, 1860, עמ' 34.

(7) שם ב, עמ' 7; בומייה, עמ' 164—165.

(8) הדעה המובעת כאן על שכנותם של הברברים ובני ישראל יסודה בסברה כי הברברים הם מצאצאי כנען או מזרע גלית הפלשתי: עיין אבן עבד אל-חכם, פתוח אפריקה ואל-אנדלוס, הוצ' א. גאטו (Gateau) מהדורה ב' אלג'יר, 1948, עמ' 34; אדריסי (כנ"ל הערה 2) עמ' 88; אבן ח'לדון, כתאב אל-עבר ז, עמ' 3—4. והשווה עתה ו. י. פישל, Ignace Goldziher Memorial Volume, ח"ב, ירושלים, 1956, עמ' 164. אנו מוצאים אותה גם במקורות יהודיים, שבהם נקראים הברברים פלשתים; עיין אסף, תשובות הגאונים, חש"ב עמ' 83—84; מ. סימון (כנ"ל הערה 1) עמ' 7 וכו'; א. לארידו (Laredo), Bereberes y Hebreos en Marruecos, מאדריד, 1954, עמ' 56 וכו'; מרדכי אבי צרור, הנוסע היהודי במאה הי"ט, מדריכו של די פוקו (Foucauld), עדיין קורא לברברים פלשתים, עיין בדו"ח שלו על שבט הדאגאתון, שפירסם י. לב ב-"Bulletin de l' Alliance Israélite Universelle", 1880, עמ' 9 ואילך. על התיישבותם באפריקה של הכנענים, שגורשו מארץ-ישראל, מספר גם פרזקופיוס, De Bello Vandalico, II, 10, 13 וכו'.

(9) כ' אל-עבר, ו עמ' 107 (= הוצ' די סלאן (De Slane), Histoire des Berberes, א, עמ' 132). שמות השבטים פנדלאוה ופאזאו (בהוצאת המזרחית בשיבוש: קנדלאוקה, באזאו) הובאו לפי הוצאת סלאן; ועיין הירשברג, תרכיץ כ"ו, תשי"ז, עמ' 374.

(10) בתרגום הצרפתי, שיצא מתחת עטו של די סלאן א' עמ' 208, נוסחו הדברים בצורה יותר מוחלטת

ותרגום זה שימש מקור לדברי רוב החוקרים.

גראפיים מהמזרח למערב והוא הולך ומונה שבטים מתייחדים בהר נפוסה, כלומר בהרים שבגבול בין טריפוליטאניה לתוניסיה, בהרי אוראס שבאלג'יריה, את הפ'נדלאוה ואת המדיונה, שישבו באזור תלמסאן, את הבהלולה והגיאתה באזור תאזה ואת הפאזאזו בסביבות אזור¹¹. לפי דבריו התפורו הג'ראוה לאחר מפלתה של ה"פאהנה" מלכתם ובחלקם עברו לסביבות מליליה¹². אדרים הכחיד את אלה, שישבו באזור פאס; הכוונה, כפי הנראה, למתייחדים בקרב הגיאתה והפאזאזו.

רק כעבור מאה שנה בקירוב לאחר אבן ח'לדון מוצאים אנו ידיעה על מתייחדים גם במקור יהודי. בקובץ שאלות ותשובות "יכין ובועז", פרי עטם של שני נכדיו של ר' שמעון בן צמח דוראן (הוא חי 1361—1444), נשתמרה תשובה מעניינת בדבר תוקף נשואים כדת של אשה "מיושבי אהלים", שלפני כן נישאה לאיש אחר לפי מנהג יושבי אהלים, כלומר שהאיש "לקח הכפה שבראשה כמנהגם שבוזה תקרא מקודשת"¹³. מהמשך הדברים אנו למדים, כי בימים ההם קיימים היו יהודים "שנקראים בשם יעקב ואינן מקדשין ולא מגרשין". חשובה אולי מהתשובה עצמה היא ההגהה בשוליה, שבה מוסר בנו של המשיב על מעשים דומים, שעליהם שמע מפי אביו: על "שהלך יהודי אחד מאלו הארצות לאהלי קדר הנקראים מנד"ס"¹⁴, ששם דרים היהודים, שבאה עליהם השאלה, ועוד מקרה שני על "שבא איש א' מהם לעיר הזאת ושדך אשה אחת מהקהל וקצת אמרו אין נותנין לו אשה מחשש ממזרות".

אגב נעיר, כי באותה תקופה ישבו יהודים בנאה תואת בחלקה המערבי של הצחרה האל-גיראית¹⁵, וכי במכתב מראשית המאה השש-עשרה מספר אחד ממשפחת בן זמירו על שבט יהודי בצחרה¹⁶.

שורה של ידיעות על מתייחדים באותו פרק זמן הגיעה אלינו בחיבור של סופר ערבי

(11) לפי דבריו של אבן ח'לדון, ר' עמ' 126, ישבו המדיונה במגרב התיכון — הוא איזור תלמסאן; השווה גם Revue Africaine, כז', 1883, עמ' 352; עיין גם א. לוי — פרובינסאל (Lévi — Provençal), Documents inédits d' Histoire Almohade, פאריס, 1958, עמ' 44 ובמפה ב' שם; גם סלושץ, Travels, עמ' 290, 296, 339, 342, 364; ועיין עוד להלן הערות 32—35.
(12) כ. אל-עבר ז, עמ' 9.

(13) יכין ובועז ב, סי' י; ועיין הירשברג, סיני, ספר היובל, תשי"ח, קהילות ישראל בנאות המדבר של אלג'יריה, הערה 54.

(14) זו טעות כתיב (או דפוס) במקום מרד"ס — מרדאס. סבורני, כי קיים קשר בק יהודים אלה, שישבו בקרב בני מרדאס, נוודים ערביים משבט בני סולים, שחיו במרחב קונסטאנטין, בון ומזרח — דרומה להן ופשטו עד לנגב תוניסיה, ובין ה"בחוצים", יהודים נוודים למחצה, שהיו מצויים באותו איזור של צפון אלג'יריה ותוניסיה עוד במאה הקודמת; עיין מ. איזונבט Le Judaïsme Nord-Africain, 1931, עמ' 40 ואילך; ר. ברונשוויג, La Berbérie orientale sous les Hafside, פאריס 1940, א עמ' 406 ובמאמרי בסיני כנ"ל 55. ואין להאריך יותר במקום זה.

(15) עיין ר' יצחק בר ששת, שו"ת סי' ט"ז—י"ט; הירשברג, סיני כנ"ל, הערה 12.

(16) עיין ג. ס. קולין, Melanges d' études luso — marocaines, dédiées à la mémoire de David Lopes et Pierre de Cenival ליסבון, 1945, עמ' 53—66.

בן התקופה, שדבריו נתפרסמו רק בתרגום צרפתי¹⁷, בטירות המדבר יושבים עדיין יהודים בני עבד אל־זאר. תושבי הצהרה הם מבני אג'וג' היהודי. דרומה־מזרחה להרי אוראס נמצאת נאה ששמה פ־כאן אלייהודי¹⁸. בכל איזור הנאה ביסכרה ישבו לפנים יהודים. המחבר מכיר את האגדה על הסמבטיון. שם העיר ומאש (Oumach) שליד הזאב בא משם יהודי¹⁹. במחצית המאה התשע־עשרה עדיין נמצאו יהודים בין שבטי החנאנשה, זמול וקביליה²⁰, שידעו רק מסורות מסוימות ומנהגים, ששמרו עליהם בהקפדה. שגורות היו בפיהם תפילות מועטות, מבלי שידעו לקרוא בספר. בדרך כלל היו נבערים מדעת כמו שכניהם²¹. יש לציין אגב אורחא, כי חוקרים צרפתיים, שעסקו בקורות הצהרה המערבית והסודאן המערבי סבורים, כי גם כאן — ולא רק בסודאן המזרחי, שעליו סיפר לנו אדריסי, — נפוצה היתה היהדות בין שבטי הילידים²².

ב.

ידיעות אלה מצטרפות — על אף כל העראי והמעורפל שבהן — לסיכום, שאין להקל בערכו, בעיקר מאחר שאין לראות את הטעם לכך שהסופרים יבדו דברים אלה מלבם. אין למצוא בהם שום מגמה: לא פרו־יהודית ולא אנטי־יהודית. אי אפשר לחשוך במחברים הערביים, כי הם התכוונו לפאר את היהדות וכן אין להניח, כי שנאת ישראל היא שהגדילה בעיניהם תופעות מחוסרות כל ערך מעשי.

ואף־על־פי שקשה לאור המקורות העומדים לרשותנו להפריד הפרדה מדויקת בין התבן לבר בנוגע לפרטים, מחובתנו לבדוק את אמיתותן של הידיעות, הן כעדויות להתפשטות היהדות על פני שטחים ענקיים של אפריקה הצפונית והמרכזית והן כרמזים לקיומן של עדות יהודים. ליהדות זרה היתה שיטה של שיגור מיסיונארים בודדים והפצת היהדות יכלה להיות רק פרי

17 כתאב אל־עדואני, Le Sahara de Constantine, מתורגם בידי ל. פירו (Féraud), Recueil des notices et mémoires de la Société archéologique de Constantine, כרך יב, 1868, עמ' 1—208; והשווה לזה א. כהן (Cahen), Les Juifs dans l' Afrique septentrionale, (גם זה Recueil des notices et mémoires de la Société archéologique de Constantine, 1867), עמ' 119—121.

18 שם עמ' 26—27, 62. במדריך Les Guides bleus, Algérie, Tunisie, פאריס 1955, עמ' 405, צוין, כי עד היום ידועה שם מערה בשם "מערת היהודי".

19 שם עמ' 163, 171.

20 שם עמ' 30, 157; על החנאנשה עיין ר. ברונשוויג (Brunschvig), La Berbérie Orientale sur les Hafsidés, פאריס 1940—1949, א עמ' 303, גם ב עמ' 350.

21 עיין כהן, כנ"ל, עמ' 193—194.

22 עיין במאמרו של פ. די לא שאפיל (Chapelle), Hespéris, יא, 1930, עמ' 50, 52, 53. מעניינת ביותר התופעה של הנפחים, כנראה ממוצא יהודי, בתור מעמד נחות־דרגה בחברת הילידים, שלמטה ממנו עומדים רק ה'חראטין', העבדים ממוצא כושי (שם עמ' 68). זה מזכיר את סדרי החברה בתימן; עיין א. בראוור (Brauer), Ethnologie der jemenitischen Juden, היידלברג 1934, עמ' 264 ואילך. לתופעת המתייהדים בסודאן המערבי עיין עוד ש. מונטיי (Monteil), Hespéris, לה, 1951, עמ' 279—281, 283, 285, 293—288; ל. מאסיניון (Massignon), Annuaire du Monde Musulman, פאריס 1955, עמ' 307. ולעומת זאת עיין בדבריו של מ. סימון, כנ"ל (הערה 1) עמ' 124 הערה 150 וגם בדבריו של י. ד. צמה, Hespéris, ה, 1928, עמ' 396 הערה 1, על סיפור הבדייה, שהפריחו על שבט יהודי חופשי בצחרה.

יזמה של יהודים תושבי הסביבה. אבל על מציאותן של עדות אלה באותה תקופה לא הגיעו אלינו שום ידיעות. אכן יש לנו תעודות מסוג אחר (מימצאים ארכיאולוגיים, כתובות, עדויות ספרותיות) המאשרות כי בתקופה הרומאית נמשכה לאורך חופי הים התיכון שורה כמעט רצופה של יישובים עירוניים וכפריים, שבהם חיו יהודים. אבל ידיעות אלה נפסקות עם כיבוש חלקים גדולים של אפריקה בידי יוסטיניאן הביזאנטי.

המקורות היהודיים, בעיקר תשובות הגאונים, מתחילים לרשום תופעות מחיי היהודים כאן רק החל מסוף המאה השמינית לסה"נ. לכאורה עלול מצב דברים זה לעורר את רושם כאילו מתיישבים חדשים הגיעו לאיזור זה, רושם שהוא נכון רק במידה מסוימת וזעומה למדי בשביל ראשית התקופה. אין ספק כי הרבה — אולי אפילו הרוב של התושבים היהודיים הקדומים — ניצלו מן השואה הביזאנטית, נמלטו לפנים הארץ והקהילות היהודיות המשיכו להתקיים באזורים הללו.

בין שתי התקופות קיים פער בידיעותינו²³. הסיפורים על מתייהדים עלולים לצרף חוליה חשובה — החסרה כאמור עד כה — במסורת ההיסטורית על רציפות היישובים היהודיים בתקופה הארוכה שבין שלטון הרומאים ובין התבססות האיסלאם באיזור זה, מאות שנים לאחר הכיבוש הערבי. ההנחה היא, כי בעדויות על מתייהדים בין הברברים — אפילו אם הן מתארות את המצב בסוף ימי הביניים או בתקופה החדשה — משתקף המצב מלפני השתלטות האיסלאם על הברברים. לשון אחרת: לא ייתכן, כי בזמן שהתעצמה כבר הדת החדשה באפריקה ניתנה ליהודים האפשרות לרכוש נפשות ליהדות. אם נותרו עדיין מתייהדים, על כרחך שאלה הם שרידים של תנועה דתית, שראשיתה נעוצה בימים שמלפני הכיבוש הערבי.

ואמנם אם נעקוב אחרי הרשימות אצל אל־כפרי ואבן ח'לדון ניווכה, כי באותם האזורים, שזה האחרון מצביע עליהם כעל שטחים התפוסים בידי שבטים מתייהדים, ישבו יהודים בתקופה הרומית־ביזאנטית ולאחר מכן בתקופה הערבית־ברברית.

אולם לפני שניגש למלאכה זו יש להעיר הערה בעלת אופי כללי. המחברים הערביים בדרך כלל לא טרחו לציין פרטים חשובים מנקודת ראות ההיסטוריה היהודית. דווקא ההיפך הוא נכון. על פי רוב נזכרים היהודים בכינוי "ד'מי" — אנשי החסות — וכינוי זה מתייחס מלכתחילה להם ולנוצרים במידה שווה²⁴. במקרים מסוימים אי־אפשר לכאורה לקבוע מיד, אם מדובר ביהודים או נוצרים.

ההרי דוגמאות אחדות הנוגעות לאיזורנו ולתקופה זו:

אבן עבד אל־יחכם מספר, כי חסאן, כובש צפון אפריקה (בסוף המאה השביעית) הטיל את

(23) זו תופעה כללית הנוגעת גם לנוצרים ולערבים, ואין כאן מקום לעמוד על סיבותיה. נרמזו רק, כי בגלל שליטתו של צי הביזאנטים על הים התיכון, שהיה עורך נחיתות על החוף האפריקאני, נדחקו היישובים לפנים הארץ; עיין א. ב. לואיס (Lewis), *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, פרינסטון, 1951, עמ' 67 ואילך.

(24) ועיין בדבריו של א. אשתור־שטראוס, HUCA כ"ו, 1956, עמ' 308—309, על המצב בחלק המזרחי של העולם המוסלמי.

החיראג על העג'ם (כלומר הזרים — הביזאנטים). בהמשך דבריו שומעים אנו, כי כעבור זמן שוב השתלטו הביזאנטים על אנטאבלס (Pentapolis) ופרעו פרעות בד'מי²⁵.

אין ספק, כי הכוונה כאן ליהודים ולא לנוצרים. אותו היסטוריון מספר על התקוממותם של הברברים בחבל גפזאווה כחמישים שנה לאחר הכנעתם על ידי חסאן. הם לקחו בשבי את ה"ד'מי". אלה שוחררו על ידי המפקד הערבי, שנצטווה לצאת נגד הברברים והכה אותם²⁶. גפזאווה הוא איזור נרחב בתוניסיה המרכזית, מזרחה לביצות המלח של ג'ריד והנאות נפטה ותזור. הוא השתרע עד למבואות קאבס, אל-חאמה, מטמאטה והיה מיושב יהודים ונוצרים²⁷. מסתבר, כי בכינוי "ד'מי" התכוון המחבר גם כאן ליהודים ולא לנוצרים. כפי שכבר ראינו מכנה סופר זה את הנוצרים הביזאנטים בשם "עג'ם" — בעוד שאת הנוצרים ילידי הארץ הוא קורא "ברברים שהאמינו בנצרות"²⁸. פעם אחרת קורא הוא לאשה "נצראניה"²⁹. שוב מכנה הוא את הנוצרים בכינוי המעליב "אנשי השיתוף" — כלומר המשתפים לאללה עוד אלים³⁰.

אותו שימוש של "ד'מי" ככינוי ליהודי דווקא נשתרש ונעשה חד-משמעתי ללא ספק, בשיר, שבו מתואר קשי האקלים בתיהרת (תאהרת), שבה נמשך החורף שלושה-עשר חדשים בשנה — כלשון ההלצה — מוצאים אנו בית:

"גשמחה בשמש כשתזרח — כשמחת הד'מי בשבת"³¹.

נחזור עתה לרשימתו של אבן ח'לדון, המתחילה כפי שראינו בתושבי הר נפוסה. אנו יודעים, כי בתקופה הקדם-ערבית ישבו יהודים בטריפוליטאניה. במקורות יהודיים של המאה השתים-עשרה נזכרים פעמים מספר יהודים מאיזור זה. אל-בפרי מציין, כי בעיר ג'אדוא, שבאיזור נפוסה, יושבים יהודים. אולם יאקות בערך "נפוסה" מזכיר כי כל האיזור מיושב נוצרים רבים

(25) פתוח (כנ"ל הערה 8), עמ' 80.

(26) שם עמ' 138. למאורעות אלה עיין בדבריו של ש. אנדרה ז'ולין (André Julien), Histoire de

l'Afrique du Nord, מהדורה ב, פאריס 1951/2, ב' עמ' 31.

(27) על הנוצרים באיזור זה עיין אבן עבד אל-חכם, כנ"ל, עמ' 156 הערה 66; לז'ולין Rocznik Orientalistyczny, י"ז, 1953, עמ' 423, 463—464. כאמור בתקופת הכיבושים לא נזכרו היהודים במפורש. אבל ידוע לנו, כי בימי הגאונים הם נמצאו בסביבות אלה במספר ניכר. על הימצאם בסוף ימי הביניים עיין ברוגשוויג, כנ"ל א. עמ' 400; גם הוט המשולש, טור א סי' לג (טוזז'ר = תוזר). בנוגע לתקופתנו עיין סלושץ, Travels, עמ' 269, 288—289, 345. בקשר לאיזור קסטיליה (עיין ברוגשוויג, כנ"ל א 314—315; לז'ולין, כנ"ל, עמ' 463) יש להזכיר את אלישע הקסטיליאני, שבידו נשלח בשנת 1041 לסה"נ מירושלים ספר לנאה ורגלאן (עיין הירשברג, סיני, כנ"ל, הערה 1). לכאורה הכוונה לקסטיליה שבספרד, אבל לא מן הנמנע, כי אלישע זה היה מתושבי קסטיליה שבתוניסיה.

(28) עיין לעיל הערה 25; ועוד אל-מראכשי, כתאב אל-ביאן, בהוצאתם של ג'. ס. קולין וא' לוי-פרובינסאל, לידן 1948, א עמ' 38; אבן ח'לדון, ו' עמ' 110; וכן לז'ולין, כנ"ל בהערה הקודמת, עמ' 418 ואילך; 426 ואילך. עיין גם בדבריו של ש. אנדרה ז'ולין, (כנ"ל הערה 26), א' עמ' 277—278.

(29) אבן עבד אל-חכם, עמ' 106; עיין גם שם עמ' 108, השימוש בפועל "נצר".

(30) הני"ל, עמ' 96.

(31) אל-מראכשי, כנ"ל, עמ' 25; והשווה לזה א. פ. גוטייה, (כנ"ל הערה 1) עמ' 324, המביא חרוז זה

בתרגום מכתביד ובו מופיע במקום "ד'מי" השם "יהודי".

ואינו מזכיר את היהודים. רק בערך ג'אדוא אומר הוא כי במקום זה נמצאים יהודים רבים³². אין אנו יודעים בדיוק איפה ישב שבט הג'ראוה, שעליו שלטה פא היא³³ ה"כאהנה" המתייהדת. אל-בכרי הוא הראשון המזכיר את מושבם בהרי אוראס. המקורות מצביעים על שורה של מקומות, שבהם התנהלו הקרבות הראשונים וכן מזכירים הם שמות שונים כמקום הקרב האחרון, שבו נהרגה מנהיגת המרד. הצד השווה בכלם הוא, שהם נמצאים באזורים, שהיו מיושבים הן יהודים והן נוצרים. מתעורר הרושם, כי עובדה זו גרמה לריבוי המסורות בדבר מקומות המאורעות — בחינת הריב "עלי יניח צדיק זה ראשו".

גם בשטחים שישבו המדיונה, הגיאתה והפאזאז, כלומר באזורים תלמסאן, פאס — מפנאס נמצאו יהודים הן לפני הכיבוש הערבי והן אחריו³⁴.

סבורני, כי גלוי לעין הקשר בין תופעות ההתייהדות בקרב הברברים ובין קיומן של עדות יהודיות באותם שטחים בתקופות שלפני בוא הערבים לאפריקה ולאחר הכיבוש³⁵. דבריהם של אבן אבי זרע ושל אבן ח'לדון סותמים כאן את הפער שהיה קיים. יחד עם זאת ברור, כי הנתונים הכלולים בהם, אינם מספיקים בשום פנים למסקנות מרחיקות לכת על אופייה של התייהדות הברברים ולא על אופיים של היהודים עצמם ותפקידם במלחמת הברברים נגד הכובשים הערביים³⁶.

ג.

מה עלה בגורלם של מתייהדים אלה? האם התערבו כולם ביהודים מזרע אברהם ונטמעו כליל בתוכם? או שמא שמרו על ייחודם הגזעי עד שאפשר להצביע עליהם גם כיום כעל חטיבה מיוחדת בתוך יהדות צפון אפריקה? נראה שזו דעתם של אלה המדברים על היהודים הברבריים בתוך האוכלוסייה שבאיזור זה, כעל תופעה הניתנת לקביעה במניין ובמספר. כאסמכתה לדבריהם מצביעים הם על שתי תופעות:

א. השמות והכינויים הברבריים בין יהודי אפריקה, כפי שנרשמו בדורות האחרונים³⁷.

32) עיין בכרי במהדורת די סלאן (Slane), Description de l'Afrique septentrionale מהדורה ב, אלג'יר 1913—1914, עמ' 9; יאקות ערך ג'אדוא; גם אבן עבד אל-חכם, עמ' 34 (על התיישבותם של בני ג'פוסה בסרת); המקורות היהודיים הוזכרו על ידי: ש. פוננסקי, REJ ס"ה, 1913, עמ' 42; י. ג. אפשטיין, 1916 MGWJ, עמ' 112—113; י. מאן, Texts and Studies, א, עמ' 412; עיין גם סימון, כנ"ל, עמ' 31.

33) זהו שמה הנכון, כפי שהוכחתי בתרביץ כ"ו, תשי"ז, עמ' 379—383. לעניין מושבם המקורי של הג'ראוה בקירינאיקה עיין סימון, כנ"ל עמ' 129—130.

34) עיין לעיל הערה 11.

35) עיין לעיל עמ'... (הערה 6).

36) ולכן יש להסתייג מדבריו של מ. סימון, (כנ"ל הערה 1) עמ' 132, 138, ולהגדירם כהשערה בעלמא.

37) עיין חמאד (כנ"ל הערה 1) עמ' 164—208; מ. אייזנבט (Eisenbeth), Le Judaïsme Nord-Africain; études démographiques sur les Israélites du Département de Constantin, 1931; הג'ל, Les Juifs del l'Afrique du Nord; démographie et onomastique, אלג'יר 1936, א. שוראקי, כנ"ל (הערה 1) וגם עמ' 131 ואילך; א. י. לארידו, Bereberes y Hebreos en Marruecos. מארריד 1954, עמ' 212. לעומת זאת מצביע ברושוויג, (כנ"ל הערה 20) א' עמ' 409, 415, על התבוללותם של היהודים

ב. העדר כהנים ולוויים באזורים רבים³⁸.

מסופקני אם יש בשתי תופעות אלה כדי לשכנע כי אמנם נכונה המסקנה, שמסיקים מהן בדבר מוצאם של חלק מבין יהודי צפון אפריקה. בנוגע לשמות ולכינויים הרי בכל התקופות ובכל ארצות מושבותנו נתברכנו בשפע של תופעות דומות ובוודאי לא יעלה על דעתו של שום אדם להסיק מכאן מסקנות על מוצאם הגזעי של בעליהם. אמנם טעונה הסבר התופעה של קיבוצים שלמים, שאין בתוכם כהנים ומאידך של קיבוצים, כגון יהודי ג'רבה ודבדו, המתייחסים בחלקם הגדול לכהנים—בעוד שאין לוויים בתוכם כלל³⁹. אבל מאחר שאנו נתקלים בשבטי כהנים ו"ערייכהנים" בימי קדם גם באזורים, שלא היתה בהם תנועת התגיררות, יש לבקש את מקורה בתהליכים היסטוריים-חברתיים מסוימים⁴⁰. באחת מאגרותיו של רב האי גאון, ששלחה לכהני אפריקה, אפשר לקרוא דברים תמוהים ביותר בעניין זה. בעשרים וארבע פסקות (כנגד עשרים וארבעה משמרות כהנים, כפי שהעיר ש. קליין) המסודרות לפי האלפבית, הולך ומגנה רב האי את הכהנים, האצים אחרי מתנות כהונה, והם בדאים ושקרנים, גסי רוח הדורשים את הנסתרות, הולכים אחרי המחלוקת, וותרנים לתת מתנות לנשים וכ' וכ'. לכל אות ואת מוצא הוא מקום להזכיר את מידותיהם הרעות ואת פגמיהם ופסוליהם השונים⁴¹. לא כאן המקום לחקור את הרקע חברתי, שעליו צצו התופעות שמגנה אותן רב האי, ואם ההאשמות מוצדקות בחלקן או במלואן. האגרת כמות שהיא דיה לערער את ההשערה בדבר ההבדל בין מוצאם של הכהנים מבני אהרן ובין הישראלים בני בניהם של הברברים, כי כותבה לא היה נמנע מלהזכיר זאת, אילו שמע על כך—בין בגנותם של בני אהרן ובין בשבחם של בני עממין. אבל גם אם נתעלם כליל מהתיאוריה על "היהודים-הברברים", עדיין יש מקום לבדיקת פשרן של מסורות יהודיות, שהיו חיות עוד לפני שנים מעטות, באזורים שונים בין המוסלמים, ערבים וברברים כאחת.

באורח חייהם ומנהגיהם של הברברים והערבים. כמעט מיותר להוסיף, כי לא קיימות מדידות אנתרופולוגיות של יהודי אפריקה הצפונית, שיאפשרו להסתמך עליהן בנוגע להשפעות הגזע הברברי. אמנם זה גופא אינו מהווה חטיבה אחידה מבחינה אנתרופולוגית; עיין י. בורילי (Bourilly), *Éléments d'ethnographie marocaine*, פאריס 1932, עמ' 15 ואילך, ובמיוחד עמ' 25—26. (38) סלושץ, *Travels*, מצביע על תופעה זו פעמים רבות; עיין דרך משל עמ' 62, 155, 358, 433. לאור חילוק זה בין כהנים ל"ברברים-מתייהדים" תמוהים ביותר דבריו (שם עמ' 309) על ה"כאהנה", המלכה הברברית המתייהדת שהיתה כוהנת ובתו של כהן! (39) עיין סלושץ, כנ"ל, עמ' 254—270; 286—292; 433. בין יהודי ג'רבה קיימת עדיין מסורת, שאין הלוי המנסה להתיישב באי זה מוציא את שנתו. בדבר קללת עזרא הסופר (הגזכרת שם עמ' 258), עיין הירשברג, לשוננו, כרך טו (ספר טורטשינר), עמ' 132. (40) במיוחד מופלאה היא התופעה של שני שבטי הכהנים בית-רב-מדינה, בחצי האי ערב הצפוני; עיין הירשברג, ישראל בערב, עמ' 114, 129, 163—166. שמות שני השבטים דווקא ערביים טהורים: נצ'יר, קנ'ריט'ה. לפי התיאוריה של סלושץ היה מקום להנחה, כי בני קיננאקע, השבט היהודי השלישי שישב במדינה ושלא השתייך ל"כהנים", היו מהמתייהדים, אבל לא מצאנו שום רמז לכך במקורות. (41) ב. מ. לוי, גזוי קדם ד, תר"ץ, עמ' 51 ואילך; שם עמ' 111. בעניין העלייה לתורה במקום שיש כהנים הרבה דגה תשובה, כנראה לקירואן, שפרסמה אסף, תשובות הגאונים, תשי"ב, עמ' 109—110.

אמנם במקרים מסוימים אפשר לקבוע על פי המקורות כמעט בוודאות גמורה, כי מוסלמים אלה הם צאצאיהם של יהודים, שכפו עליהם בזמן מן הזמנים את האיסלאם. כן הדבר לגבי משפחות מסוימות בחמאמת (תוניסיה, תוקורת (אלג'יריה), פאס, מפנאס (מארוקו) ⁴². אולם במקרים אחרים המצב מעורפל מכל הבחינות. במאה הקודמת עדיין היו מתהלכות בין שבטים שונים, שישבו בהרי אוראס, מסורות בעלות אופי יהודי מובהק, כגון שאין להדליק אש בלילי שבתות ולא לרעות את הצאן בימי שבת. לפי המסופר נוהגים היו לחוג את חג האביב, שבו לא היו אוכלים את התבשיל העממי פוספוס, שמכינים אותו מחיטה ששרו במים — כלומר חמץ. עוד בימי החורף נהגו להחליף את הכירה ולנקות את הבתים. אבל כאחת חוגגים שבטים אלה חגים בעלי אופי נוצרי מובהק, כגון את סידנא עיסא (כלומר אדוננו ישו) ואת חג בו איני (?) השנה החדשה (?) הבא אחריו ⁴³. הנה שייך גם הסיפור על שבט הדאגאתון, הגר בצחרה האלג'יראית תחת חסותם של התוארג, וכן סיפורים אחרים על "יהודים" בקרב שבטי הסודאן. נוסף על אלה עוד שורה של שבטים במארוקו המזרחית-דרומית, אשר חוקר צרפתי בן זמננו מספר, כי יש ביניהם מסורות על עברם היהודי ⁴⁴.

נראה, כי דווקא אלה הם השרידים האחרונים של מתייחדים ברבריים, שבתוכם לא הספיק האיסלאם — אשר פעולתו באזורים מסוימים היתה אטית ושטחית ביותר — להתיש לחלוטין את זכרונות העבר. גם הערכוב של מנהגים יהודיים ונוצריים מעיד על כך שלפנינו תופעה, שצמחה על רקע הווי מלפני אלף שנה, אשר נשתכח כבר בקרב הרוב המכריע של הברברים. כאן גם ההסבר לעובדה, שעליה עמדו כבר רבים, כי הנצרות הקדומה נעלמה כליל בצפון אפריקה ⁴⁵, בעוד שהיהדות החזיקה מעמד במשך כל הדורות. האמת היא, כי לא רק ברברים הנוצרים אלא גם הברבריים המתייחדים התאסלמו. נותרו רק היהודים מזרע אברהם.

יש לציין, כי אין זו תופעה חד-פעמית בתולדות הנצרות והיהדות בארצות האיסלאם. כזה היה גם גורלן בערב הדרומית. גם כאן היו לעדות הנוצריות השונות עמדות חזקות לפני האיסלאם וגם במאות הראשונות לאחר ההג'רה, והן נתערערו במרוצת הזמן, עד שבטלו לגמרי. וכן נשתכחה היהדות בקרב שבטים דרום-ערביים רבים, שבתוכם היתה נפוצה, כפי שמעידים ההיסטוריונים הערביים ⁴⁶. בתימן נשארו רק היהודים מזרע אברהם.

(42) עיין ד. קאזיס (Cazès), *Essai sur l'Histoire des Israélites de Tunisie*, פאריס 1888, עמ' 54, 83, 42; א. כהן, *Recueil*, י, עמ' 9—16; מאסיניון *Enquête sur les corporations d'artisans*, etc, פאריס, 1925, עמ' 151—153, 221 ואילך; עיין גם הירשברג, סיני, כנ"ל, הערות 60—62. (43) א. כהן, *Les Juifs*, עמ' 183—184, וכנ"ל בהערה הקודמת; פירי, *K. el-Adouani*, עמ' 157. (44) עיין הדו"ח של מרדכי אביצ'ור (עיין עליו צמח, *Hespéris*, ת, 1928, עמ' 396) על הדאגאתון (כנ"ל הערה 8); קאזיס, כנ"ל, עמ' 42; א. לאוסט (E. Laoust), *Hespéris*, י"ח, עמ' 157. (45) עיין ג'. מארסיי (Marçais), *La Berbérie musulmane*, פאריס, 1946, עמ' 36—39, 270; אנדרה-ז'וליון, כנ"ל ב עמ' 303, לבעיית ה"מולד", הנוצרים הילידים בספרד ובאפריקה שהתאסלמו עיין עוד ר.פ.א. דווי, בהקדמתו ל- *Bayano 'l-Mogrib* (הוצאה ראשונה, לידן, 1851—1848) א', עמ' 7; גם לוויצקי, *RO* י"ז, עמ' 420, 427. (46) עיין הירשברג, ישראל בערב, ירושלים תש"ו, עמ' 110—111; 166—168. על תופעת מתייחדים

ואם העלמותן המוחלטת של תנועות התייהדות טעונה הוכחה נוספת— תבוא תנועת ההתגיירות בקרב הכוזרים ותוכיח. גם כאן נשתקעו הכוזרים ברובם הגדול ונטמעו בתוך המוסלמים.⁴⁷

הדברים האמורים כאן אינם באים להוציא מכלל אפשרות, כי יחידים ואף קיבוצים מסוימים מבין המתייהדים הפורשים (והוא הדין לגבי דרום-ערביים או כוזרים) נטמעו בין היהודים ונתערבו בתוכם. עדות מפורשת לכך יש לראות באותה תשובה וההערה עליה, שהבאנון למעלה.⁴⁸ לגבי דידי ברי— אף-על-פי שאיני יכול להוכיח זאת— כי אלה היו מיעוט שבמיעוט, ויותר מאשר נבנתה היהדות מתוספת זו היא נחרבה בגלל מסעות הכפייה של האיסלאם, כפי שאירעו דווקא בארצות אלה של אפריקה הצפונית (וגם בתימן) פעמים אחדות.

ומתגיירים דווקא אחרי חורבן הבית השני עיין הירשברג, ב"למועד", קובץ לפסח תש"ו, עמ' 58—65. (47) כידוע קיימת היתה תיאוריה על מוצאם הכוזרי של היהודים באירופה המזרחית, שבה דגלו י. שיפר ומ. בלבן הי"ד. אולם לבסוף חזר בו בלבן מדעה זו; עיין בהערותו של י. היילפרין, בית ישראל בפולין, ירושלים, תש"ה, א, עמ' 1, בשולי מאמרו של מ. בלבן. (48) עיין הערות. 13—14.